

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԻՐԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո (1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին) Իրանի Իսլամական Հանրապետությունն առաջիններից էր, որ ընդունեց Հայաստանի անկախության փաստը (1991 թ. դեկտեմբերին): ՀՀ առաջին արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանն այսպես է ներկայացնում ստեղծված իրավիճակը. «Արտգործնախարարության և գործող նախագահի համար էլ հայ-իրանական հարաբերություններն ունեցել են առաջնային և ռազմավարական նշանակություն, ինչով էլ պայմանավորված էր իմ՝ որպես արտգործնախարարի, առաջին այցը ԻԻՀ»¹⁰⁰:

Այցի ընթացքում՝ 1992 թ. փետրվարի 9-ին, Թեհրանի «Էսթեղլալ» հյուրանոցում ստորագրվեց հռչակագիր Հայաստանի և Իրանի միջև լիարժեք դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ¹⁰¹: Նույն օրը ստորագրվեց մեկ այլ փաստաթուղթ՝ Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև «Հարաբերությունների սկզբունքների և նպատակների մասին հռչակագիրը», որով կողմերը հավաստում էին բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու մասին՝ խարսխվելով երկուստեք տարածքային ամբողջականության նկատմամբ հարգանքի և միմյանց գործերին չմիջամտելու սկզբունքների:

¹⁰⁰ Հարցազրույց ՀՀ արտաքին գործերի նախարար (1991-1992 թթ.) Րաֆֆի Հովհաննիսյանի հետ, մայիսի 3, 2013, Երևան:

¹⁰¹ Հռչակագիր ԻԻՀ-ի և ՀՀ-ի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին, ՀՀ ԱԳՆ, պատմադիվանագիտական բաժին, ցուցակ 5, գործ N 239:

վրա: Վերոհիշյալ փաստաթղթերի ստորագրումից մեկ ամիս անց Թեհրանում և Երևանում բացվեցին դեսպանատներ՝ համաձայն նախօրոք պայմանավորվածության¹⁰²:

Հատկանշական է, որ Հայաստանի ղեկավարությունը շատ արագ կողմնորոշվեց, և հայ-իրանական հարաբերություններին տրվեց ամենաբարձր մակարդակը, ինչն ապացուցվում է ՀՀ արտգործնախարարի՝ Իրան կատարած առաջին այցելությամբ, ինչպես նաև ստեղծված հայ-իրանական միջկառավարական հանձնաժողովի նախագահի պաշտոնը վստահվեց Գագիկ Հարությունյանին, ով այդ պահին զբաղեցնում էր երկրի փոխնախագահի պաշտոնը: Այսինքն՝ «...հայ-իրանական հարաբերությունները գտնվում էին փոխնախագահի ամենօրյա ուշադրության կիզակետում: Փոխնախագահի մակարդակով Իրանի հետ աշխատանքների համակարգումը հարաբերություններին բարձր պետական նշանակություն էր տալիս: Իրանական կողմից աշխատանքները համակարգում էր ԻԻՀ կենտրոնական բանկի նախագահը»¹⁰³:

Սակայն, միանշանակ պարզ էր, որ անհնար էր զարգացնել հարաբերություններն Իրանի հետ՝ չունենալով ցամաքային ճանապարհ: Մինչ այդ բոլոր տեսակի այցերը տեղի էին ունենում՝ կամ օգտվելով այլ երկրների օդային ծառայություններից կամ այլ երկրների տարածքը հատելով: Երկու երկրները ձեռնամուխ եղան հայ-իրանական ճանապարհի կառուցմանը և ամենակարևորը՝ Արաքս գետի վրա կամրջի կառուցման ծրագրին:

Երկար քննարկումներից ու բանակցություններից հետո ի վերջո հայկական կողմը գտավ խնդրի թեկուզ և ժամանակավոր լուծման եղանակը. դա լաստակամուրջն էր: «Այո՛, Հա-

¹⁰² Դիվանագիտական բանբեր, Վենետիկ, 1993, էջ 19:

¹⁰³ Հարցազրույց ՀՀ փոխնախագահ, հայ-իրանական միջկառավարական հանձնաժողովի համանախագահ (1992-1996 թթ.) Գագիկ Հարությունյանի հետ, հուլիսի 12, 2013, Երևան:

յաստան-Իրան կամրջի ծրագիրը դարձել էր Հայաստանի համար կենսական խնդիր, - նշում է Գագիկ Հարությունյանը: Սկզբնական շրջանում որոշվեց ժամանակավորապես օգտագործել պանտոնային նավակամուրջ, որը պետք է ծառայեր երկու ամիս, սակայն իրականում այն ծառայեց երկու տարի, և Իրանի հետ առևտուրը այդ պանտոնային կամրջով խիստ կարևոր էր»¹⁰⁴: ԱՊՀ գինված ուժերի գլխավոր հրամանատար Եվգենի Շապոշնիկովը կարգադրեց 3,5 միլիոն ռուբլի տրամադրել Հայաստանին՝ Մեդրիում՝ Արաքս գետի վրա, մեկ նավակամուրջ տեղադրելու համար: Սակայն կողմերը գիտակցում էին, որ այն լոկ ժամանակավոր բնույթ կարող է կրել, և հենց այդ պահից սկսած՝ աշխատանքներ էին տարվում հիմնական կամրջի կառուցման ուղղությամբ:

1992 թ. փետրվարի 28-ին առաջին անգամ պաշտոնական այցով Երևան ժամանեց ԻԻՀ արտգործնախարար Ալի Աքբար Վելայաթին: Նրան ընդունեց ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, և Վելայաթին նախագահին հանձնեց ԻԻՀ այցելելու պաշտոնական հրավեր: Վելայաթին առաջին հերթին ժամանել էր միջնորդական առաքելությամբ՝ ղարաբաղյան թնջուկի խաղաղ կարգավորման հնարավորություններն ուսումնասիրելու և քաղաքական նախաձեռնությունների շուրջ փոխըմբռնման եզրեր գտնելու նպատակով: Իրանի միջնորդությամբ փետրվարի 27-ից եռօրյա գինադադար էր, որի ընթացքում կողմերն իրականացրել էին դիակների փոխանակություն: Նախարարն այդ հանդիպման ժամանակ, ի թիվս այլ հարցերի, կարևորեց նաև Իրանի համար Հայաստանի՝ որպես իր անմիջական և հուսալի հարևաններից մեկի հետ լուրջ հարաբերություններ ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Նա հանդես եկավ առաջարկությամբ, որով հավաստում էր Իրանի պատրաստակամությունը՝ միջնորդական

¹⁰⁴ Նույն տեղում:

առաքելությամբ ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման հնարավոր եզրերն ուսումնասիրելու համար: Այդ քննարկումների ժամանակ իրանական կողմը խոստացավ օժանդակել շրջափակման մեջ գտնվող Հայաստանին՝ իր տարածքով աշխարհի հետ հաղորդակցվելու համար: Իրանի արտաքին գերատեսչության ղեկավարը շեշտեց, որ Հայաստանին այլևս չեն սպառնա ցամաքային շրջափակումները¹⁰⁵:

Թեհրան վերադառնալով՝ ԻԻՀ արտգործնախարարը Մեհրաբադ օդանավակայանում տեղի ունեցած ճեպագրույցի ժամանակ տեղեկացնում է, որ «...շուտով Իրանը հակամարտության գոտի է ուղարկելու հատուկ բանագնացի՝ տեղում համադրություններ անելու և հարցերը կարգավորելու համար»: Վելայաթին մի նամակ է հղում ՄԱԿ-ի նախագահ Բուդրոս-Բուդրոս Ղալիին և տեղեկություններ հայտնում Իրանի միջնորդական առաքելության կազմավորման մասին: Նամակում ԻԻՀ արտգործնախարարը մտահոգություն է հայտնում բախումների տարածման և հակամարտության արմատավորման խնդրի շուրջ և առաջարկում, որ ՄԱԿ-ը պահանջի հակամարտող կողմերի հարևան երկրներից և հզոր տերություններից ձեռնպահ մնալ կողմերին զենք մատակարարելու հարցում: Վելայաթին նամակում նշում է նաև, որ «Իրանը ՄԱԿ-ի հետ ժամանակին լավ համագործակցություն է ծավալել Աֆղանստանի ճգնաժամի և Պարսից ծոցի տագնապի վերացման հարցերի շուրջ և հուսով է, որ Ղարաբաղի հարցում ևս Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև ձեռք կբերվի հրադադար հաստատելու պայմանավորվածություն, քանի որ

¹⁰⁵ Բայբուրդյան Վ., Իսլամական Հեղափոխության քառորդ դարը: Քաղաքակրթությունների երկխոսություն՝ Հայաստան-Իրան, «Միհր», 2004, 2 (46), էջ 37:

Իրանը ցանկանում է տարածաշրջանում տեսնել կայուն և հարատև խաղաղություն»¹⁰⁶:

Հարկ է նշել, որ դեռևս 1991 թ. վերջերին ԻԻՀ Ազգային անվտանգության խորհուրդը քննարկման թեմա էր դարձրել Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը, և ԱԽ-ի ներկայացուցիչները հանգել էին այն եզրակացության, որ Իրանը պետք է անմիջական մասնակցություն ունենա խնդրի կարգավորման գործընթացում:

1992 թ. ԻԻՀ փոխարտգործնախարար Մահմուդ Վայեզին մի քանի անգամ այցելեց տարածաշրջան, երկու անգամ եղավ Ղարաբաղում, հանդիպումներ ունեցավ ԼՂ ղեկավարության հետ, ինչն աննախադեպ քայլ էր:

1992 թ. մայիսի 6-8-ը ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը պաշտոնական այցով մեկնեց ԻԻՀ, որտեղ պետք է քննարկվեին ինչպես հայ-իրանական հարաբերություններում առկա խնդիրների և դրանց լուծման ճանապարհների հարցերը, այնպես էլ նախատեսված էր մի կարևոր հանդիպում. հանդիպելու էին ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնակատար Յադուբ Մամեդովը, ովքեր Հ. Ռաֆսանջանիի միջնորդությամբ փորձելու էին գինադադարի շուրջ համաձայնության գալ:

Սակայն Իրանի ջանքերն ապարդյուն անցան գինադարի շուրջ համաձայնության հասնելու գործում, քանզի Ղարաբաղյան ճակատում տեղի ունեցան լուրջ խմորումներ, ինչի արդյունքում ազատագրվեց Շուշին, որի մասին պարզ դարձավ հենց փաստաթղթերի ստորագրման պահին: Իրանի միջնորդական առաքելությունը տապալվեց:

Հայաստանի ղեկավարությունը, հաշվի առնելով Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը և ստեղծված քաղաքական իրավիճակը, Իրանի՝ տարածաշրջանի հզոր տերություն-

¹⁰⁶ Բադալյան Գ., Հայ-իրանական հարաբերությունները 20 տարեկան են, Երևան-Թեհրան, 2012, էջ 46-47:

ներից մեկի հետ հարաբերություններին տվեց ռազմավարական նշանակություն: Սակայն ամեն ինչ այդքան հեշտ չէր. Արցախյան ճակատում ձեռք բերված հաջողությունները բավական լուրջ լարվածություն էին առաջացրել իրանական հասարակության որոշ շրջանակների մոտ, որոնք էլ հանդես էին գալիս կտրուկ և հաճախ բավական կոշտ գործելաոճով: Իրանի թյուրքախոս բնակչությունը կառավարությանը մեղադրում էր, որ նորաստեղծ Հայաստանի հետ առավել ջերմ հարաբերություններ են հաստատվել, և պակաս կարևորություն է տրվել դավանակից Ադրբեջանին: Սակայն, մեր կարծիքով, դա չի համապատասխանում իրականությանը, քանզի Իրանը հավասար մոտեցում է ցուցաբերել երկու հարևանների նկատմամբ: Այլ հարց է, որ Ադրբեջանը գերադասել է հարաբերությունները խորացնել Թուրքիայի հետ՝ երկրորդական մոտեցում ցուցաբերելով Իրանի հանդեպ: Ադրբեջանը նաև գտնում էր, որ անկախ իր վերաբերմունքից, պաշտոնական Թեհրանը միանշանակ պետք է սատարի դավանակից «եղբորը» և, չստանալով այն, ինչ ակնկալում էր, մեկը մյուսի հետևից գործեց սխալներ, որոնք Իրանի կառավարությանը մեղմ ասած անհանգստացնում էին:

Արցախյան ճակատում արձանագրած պարտությունները և ռազմարվեստում իրենց ապիկարությունը քողարկելու նպատակով Ադրբեջանը մի շարք մեղադրանքներ հնչեցրեց Իրանի հասցեին և նեղացած կեցվածք որդեգրելով՝ սառեցրեց հարաբերությունները: Բայց դա բավական չէր, Ադրբեջանին անհանգստացնում էր Իրանի և Հայաստանի հարաբերությունների բարձր մակարդակը, ինչն էլ դրդեց նրան ձեռնարկելու մի շարք սադրանքներ՝ այդ հարաբերությունները ստվերելու նպատակով: Առաջինը թերևս Իրանի թյուրքախոս բնակչության՝ ՀՀ դեսպանատան վրա հարձակվելու սադրանքն էր: «Ղարաբաղի պատերազմի ժամանակ մահմեդական բնակչության կողմից այն ընկալվում էր իբրև «խալա-

մական հողերի գրավում՝ անհավատների կողմից», – նշում է ԻԻՀ-ում ՀՀ առաջին դեսպան Վահան Բայբուրդյանը: Դեսպանությունն աշխատում էր Թեհրանի ազերիական համայնքի կողմից պարբերաբար կրկնվող ապառնալիքների պայմաններում: Իսկ 1993 թ. նույնիսկ տեղի ունեցավ հարձակում դեսպանության շենքի վրա: Ազերիներից բաղկացած ամբոխը քարկոծեց և հրավառ նյութեր շարտեց դեսպանատան շենքի վրա և սպառնում էր հաշվեհարդար տեսնել դիվանագետների հետ: Իրանի քաղաքացիներ հանդիսացող էթնիկ ազերիների նման գրգռվածության պայմաններում բնականաբար և՛ մենք, և՛ իրանական կողմը հարկադրված էին երկկողմանի հարաբերություններն իրագործել առանց ավելորդ աղմուկի ու ցուցադրումների»¹⁰⁷:

Իրանի պետական կառույցները բնականաբար անմիջապես պաշտպանական ուժեր ուղարկեցին՝ դեսպանատան անձնակազմի անվտանգությունն ապահովելու համար, սակայն սա մի ժեստ էր նաև ցույց տալու, որ հայերի առաջխաղացումներն Արցախյան պատերազմում միանշանակ չէին ընդունվում Իրանի հասարակության, ինչու չէ նաև ղեկավարության որոշ շերտերի կողմից:

ՀՀ ԱԳՆ-ն հրավիրեց ԻԻՀ դեսպանին, որպեսզի վերջինս բացատրություն տա ստեղծված իրավիճակի մասին և ՀՀ ԱԳՆ-ն արտահայտեց իր դժգոհությունը:

Քաղաքական հաջորդ և թերևս առավել վտանգավոր խնդիրը ծագեց 1994 թ. մարտի 17-ին: ԻԻՀ-ի դիվանագետները, որոնց պաշտոնական թիվը 32-ն էր, Մոսկվայից իրենց ընտանիքներով C-130 ռազմական բեռնատար օդանավով շտապում էին հայրենիք՝ Նովրուզի տոնակատարությանը մասնակցելու համար: Վրացական կողմի երթակարգավարները օդանավը հանձնեցին Գյանջայի օդանավակայան, վեր-

¹⁰⁷ Հարցազրույց ԻԻՀ-ում ՀՀ արտակարգ և լիազոր դեսպան (1992-98թթ.) Վահան Բայբուրդյանի հետ, ապրիլի 13, 2012, Երևան:

ջիններս իրանական ինքնաթիռը պետք է ուղարկեին Հայաստան, սակայն կանխամտածված ուղարկեցին Ղարաբաղի կողմը՝ շատ լավ հասկանալով, թե ինչ վտանգ է սպառնում ռազմական ինքնաթիռին: Ղարաբաղի երկնքում գնդակոծվեց իրանական ինքնաթիռը, և զոհվեցին դիվանագետներ: Իրանական կողմը բնականաբար արձագանքեց և այն էլ բավական կոշտ: Անգամ հայտարարվում էր պետական մակարդակով, որ կխզեն հարաբերությունները Հայաստանի հետ, եթե Հայաստանն անհրաժեշտ բացատրություններ չտա այս խնդրի կապակցությամբ: Հայ-իրանական հարաբերությունների վրա իրավամբ կախվեց դամոկլյան սուրը: ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանն անմիջապես հրավիրեց Անվտանգության խորհրդի նիստ՝ քննարկելու ստեղծված իրավիճակը. որոշվեց Իրան ուղարկել հայ-իրանական միջկառավարական հանձնաժողովի նախագահ, փոխնախագահ Գագիկ Հարությունյանին, ով բավական մեծ կապեր ուներ Իրանի քաղաքական վերնախավի հետ, և նա պետք է փորձեր տեղում քննարկել ստեղծված իրավիճակը: «Ես հրավիրեցի մասնագետների, գրեթե երկու օր ու գիշեր աշխատեցինք «դոսյե» պատրաստելու վրա, և այն մոտավորապես 250-էջանոց մի թղթածրար էր, որտեղ հավաքվել էին տարբեր փաստաթղթեր: Այս ամենով հանդերձ՝ ինձ մոտ առաջացել էր մոտ 15 հարց, որոնց պատասխանները ես չունեի: Եվ ես փորձեցի հարցին մոտենալ ոչ թե մեղանչողի դիրքերից, այլ առաջին հերթին պարզել, թե ինչ է իրականում տեղի ունեցել»¹⁰⁸:

Հայկական պատվիրակությունը ժամանեց Թեհրան, և ստեղծված խնդրի կապակցությամբ քննարկում ծավալվեց ԻԻՀ Ազգային անվտանգության խորհրդի քարտուղարի, ով

¹⁰⁸ Հարցազրույց ՀՀ փոխնախագահ, հայ-իրանական միջկառավարական հանձնաժողովի համանախագահ (1992-96 թթ.) Գագիկ Հարությունյանի հետ, հուլիսի 12, 2013, Երևան:

այսօր ԻԻՀ նախագահն է, Հասան Ռոուհանիի հետ: Գազիկ Հարությունյանը «իր հետ ուներ դիսպետչերական ծառայությունների ծայնագրությունների վերծանությունը, որտեղ պարզորոշ կերպով երևում էր, թե Ադրբեջանի սադրանքներով է իրանական ինքնաթիռը կործանվել, - պատմում է Գ. Առաքելյանը»¹⁰⁹: Իրանական կողմն էլ շատ լավ հասկացավ, որ դա եղել է ազերիների սադրանքը:

Եվ որ այս կնճռոտ խնդիրն իսկապես հարթվեց, փաստում է այն հանգամանքը, որ 1994 թ. նոյեմբերին երկու երկրների դիվանագիտական հարաբերությունների մակարդակը հավատարմատարից բարձրացվեց՝ հասցվելով արտակարգ և լիազոր դեսպանի, որը խոսում է հարաբերությունների կայուն և դինամիկ զարգացման մասին: Դեռևս 1992 թ. դեկտեմբերի 22-ին Թեհրանում բացվել էր Հայաստանի Հանրապետության դեսպանատունը, սակայն այն գործում էր հավատարմատարի մակարդակով՝ ի դեմս Վահան Բայբուրդյանի: 1994 թ. նոյեմբերի 9-ին Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում Հայաստանի Հանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպանի պաշտոնն առաջինը ստանձնեց իրանագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վահան Բայբուրդյանը, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունում Իրանի Իսլամական Հանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպանի պաշտոնն առաջինը ստանձնեց Համիդ Ռեզա Նիքբար Էսֆահանին:

Երկու երկրների միջև իսկապես փորձ էր արվում հարաբերությունների մակարդակը դնելու նոր հարթության վրա: 1994 թ. նոյեմբերի 27-ին Թեհրան այցելեց ՀՀ տրանսպորտի և հեռահաղորդակցության նախարար Հենրիկ Քոչինյանը: Այցի ընթացքում ստորագրվեց է մի պայմանագիր Արաքս գետի վրայով ընդհանուր սահմանային կամրջի կառուցման

¹⁰⁹ Հարցազրույց ԻԻՀ-ում ՀՀ արտակարգ դեսպանորդ և լիազոր նախարար (2009-) Գրիգոր Առաքելյանի հետ, նոյեմբերի 2, 2012, Թեհրան, ԻԻՀ:

մասին: «Արդեն պանտոնները շարքից դուրս էին եկել, - նշում է Գ. Հարությունյանը, - և ամեն վերանորոգման համար նվազագույնը պետք էր լինում հինգ ժամ, իսկ նավակամրջի փակվելու դեպքում Երևանում մոտավորապես 5%-ով գների ցատկ էր գրանցվում»¹¹⁰:

Այս նույն ընթացքում իրականացվում էին ակտիվ աշխատանքներ, որպեսզի գտնեին համապատասխան կամրջի մետաղակառուցվածք և ֆինանսներ՝ այդ կամուրջը կառուցելու համար: Դեռևս 1992 թ. մայիսին կամրջաշինության հայ մասնագետները Վորոնեժի կամրջային մետաղակառուցվածքների գործարանում գտան 63,6 մ թռիչքով պատրաստի մետաղակոնստրուկցիաներ: Այդ ժամանակ Աբխազիայի տարածքով առանձին գնացքներ դեռևս գալիս էին դեպի Վրաստան և Հայաստան: Օգտվելով այդ հնարավորությունից փոքր եզրաչափերի մետաղակառուցվածքները (10 մ երկարությամբ) առանց դժվարության Սև ծովի ափեզրով հասան Հայաստան: Սակայն մեծ եզրաչափերի կառուցվածքների բարձրություններն այնպիսին էին (երկարությունը 21,3 մ, բարձրությունը՝ 4 մ, կշիռը՝ 21 տոննա, այդպիսիք 18 հատ էին), որ սևծովյան երկաթուղագծի Տուապսեի տեղամասի թունելներով տեղափոխելն անհնար էր: Միակ ճանապարհը Ադրբեջանն էր: Հայ կամրջաշինարարները խնդիրը փորձեցին լուծել անսովոր եղանակով: Նրանք որոշեցին օգտագործել նախկինում իրենց կապերը Վրաստանի շինարարների հետ և վերահասցեագրել առաքվող 370 տոննա կշիռ ունեցող մետաղյա հեծանները վրացական «Մոստ» ֆիրմային, որը

¹¹⁰ Հարցազրույց ՀՀ փոխնախագահ, հայ-իրանական միջկառավարական հանձնաժողովի համանախագահ (1992-96 թթ.) Գագիկ Հարությունյանի հետ, հուլիսի 12, 2013, Երևան:

գտնվում էր Թբիլիսիում: Խնդիրն էր հասցնել Վրաստան ու այնտեղից տեղափոխել Հայաստան¹¹¹:

Փաստորեն 1992 թ. մայիսին, մինչ Արցախյան ճակատում տեղի էր ունենում հայկական հողերի ազատագրման գործընթացը, հայ մասնագետները կարողանում են Հայաստանի համար կենսական և ռազմավարական նշանակություն ունեցող Հայաստան-Իրան կամրջի մետաղակառուցվածքն անցկացնել հենց Ադրբեջանի տարածքով:

Բացի նրանից, որ կամրջի կառուցման համար առկա էին ֆինանսական լուրջ դժվարություններ, անհրաժեշտ էր հաղթահարել նաև մետաղակառուցվածքների տեղափոխման ծրագիրը, կար նաև մեկ այլ և կրկին բավական լուրջ խնդիր: «Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևը նամակ էր հղել Հ. Ռաֆսանջանիին, որը դարձավ ԻԻՀ Ազգային անվտանգության խորհրդի քննարկման հարց, - նշում է Գ. Հարությունյանը: - Այդ նամակը ես տեսել եմ, որտեղ բառացիորեն նշված էր. «Ավելի լավ է դուք զենք մատակարարեք Հայաստանին, բայց հրաժարվեք կամրջի կառուցման գաղափարից: Եթե դուք այդ կամուրջը կառուցեք, մեր հարաբերությունները առնվազն 100 տարի այլևս չեն վերականգնվի»: Այսպիսի խիստ պահանջներ էին դրվել իրանական կողմի առջև, և մեզ տեղեկացրին առկա փակուղային վիճակի մասին»¹¹²:

Այնուամենայնիվ, հաղթահարելով քաղաքական, նյութական, աշխարհագրական բոլոր խոչընդոտները, 1996 թ. հունվարի 9-ին տիտանական աշխատանքի արդյունքում բացվեց Մեղրու կամուրջը:

Հայաստան-Իրան հիմնական կամրջի շահագործումից

¹¹¹ Միրզաբեկյան Ժ., Ինչպես կառուցվեց Արաքս գետի վրայի կամուրջը Հայաստանի և Իրանի սահմանում, Երևան, 1996, էջ 77-80:

¹¹² Հարցազրույց ՀՀ փոխնախագահ, հայ-իրանական միջկառավարական հանձնաժողովի համանախագահ (1992-96 թթ.) Գագիկ Հարությունյանի հետ, հուլիսի 12, 2013, Երևան:

հետո Իրանը Հայաստանի համար հանդիսացավ Պարսից ծոցի, Հեռավոր Արևելքի, Հարավարևելյան Ասիայի երկրների բեռնափոխադրումների տարանցիկ ճանապարհ: Բեռնափոխադրումներն ավելացան մոտ 3-4 անգամ: Հայաստանում ակտիվորեն սկսեցին գործել հայ-իրանական 200-ից ավելի ձեռնարկություններ¹¹³: Շուտով ԻԻՀ-ն Հայաստանի արտաքին առևտրի մեջ գրավեց առաջին տեղը:

ԻԻՀ-ն կենսականորեն շահագրգռված էր Հայաստանին ավելի եռանդուն կերպով ընդգրկելու տարածաշրջանային իր քաղաքականության մեջ, ընդ որում՝ ոչ միայն երկկողմ, այլև բազմակողմ հարաբերությունների հիմքի վրա: Դրա վառ ապացույցը 1995 թ. ապրիլի 8-ին ստորագրված եռակողմ համագործակցության վերաբերյալ համատեղ հայտարարությունն է ԻԻՀ-ի, ՀՀ-ի և Թուրքմենստանի միջև:

Թե՛ Հայաստանի, թե՛ Իրանի քաղաքական գործիչները գիտակցում էին, որ ինչքան էլ երկուստեք սերտ լինեն հարաբերությունները, այնուամենայնիվ, Հայաստանի շուկան բավական փոքր է Իրանի համար: Երկարատև բանակցությունների արդյունքում նրանք եկան այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է նաև Վրաստանի միացումը Հայաստան-Իրան համագործակցությանը:

Իրան-Հայաստան-Վրաստան-Հունաստան առանցքի կարևորությունը շատ լավ գիտակցեց նաև Ադրբեջանը, որը սկսեց գործել՝ խոչընդոտելով այդ ծրագրի իրականացումը: Նրան այդ գործում մեծապես աջակցում էր Թուրքիան: 1997 թ. փետրվարին դրա մասին ՀՀ ԱԳՆ-ին տեղեկացնում է ԻԻՀ-ում Հայաստանի արտակարգ և լիազոր դեսպան Վ. Բայբուրդյանը. «Երեկ ես հանդիպում ունեցա Թեհրանում Ռուսաստանի դեսպան Սերգեյ Տրետյակովի հետ: Խոսակ-

¹¹³ Համառոտ տեղեկանք Իրանի ներքին և արտաքին քաղաքական իրավիճակի վերաբերյալ, 20.08.1998, ՀՀ ԱԳՆ, պատմադիվանագիտական բաժին, ցուցակ 5, գործ N 239:

ցության ժամանակ նա հայտնեց, որ Հեյդար Ալիևը ուժեղ ճնշում է գործադրել է. Շևարդնաձեի վրա, որպեսզի վերջինս հրաժարվի Վրաստանի մասնակցությունից Իրան-Հայաստան-Հունաստան-Վրաստան քառակողմ համագործակցությունից: Դեսպանի ասելով Վրաստանի նախագահին ընկրկել է այդ դեմարշի դիմաց՝ խոստանալով կատարել Ադրբեջանի կամքը, որը այդ համագործակցությունը մեկնաբանում էր որպես Ադրբեջանի և Թուրքիայի դեմ ուղղված քայլ»¹¹⁴:

Ի վերջո, ադրբեջանա-թուրքական քաղաքական գործիչներին հաջողվեց խաղից դուրս հանել նախատեսվող առանցքի սկզբունքային ֆիգուրներից մեկին՝ Վրաստանին, ինչի արդյունքում էլ չիրականացան մի շարք ծրագրեր:

Հատկանշական է, որ Հ. Ռաֆսանջանիի կառավարման տարիներին զգացվում էր երկուստեք ճանաչողական բնույթի գործելակերպ, ինչպես նաև խիստ արդիական էր Ղարաբաղյան խնդիրը, որի ժամանակ Իրանը փորձում էր վարել զգուշավոր քաղաքականություն: Նույնը նկատվում էր նաև հայկական կողմում: Հանրապետության առաջին տարիներին՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի օրոք, ակնհայտորեն բացակայում էին դիվանագիտական էլիտան և այն փորձառությունը, որ անհրաժեշտ էր շփվել իրանական կողմի հետ:

Այսպիսով, հայ-իրանական քաղաքական հարաբերությունները կարևոր են ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Իրանի համար:

- Երբ արևմուտքը մեղադրում է Իրանին մարդու իրավունքների, ազգային փոքրամասնությունների շահերի ոտնահարման մեջ, Իրանն արհեստավարժ ցուցադրում է այն բոլոր աշխատանքները, որոնք իրականացվել են հայ համայնքի համար:

- Համեմատաբար հզոր Հայաստանն Իրանին ձեռնադրում է

¹¹⁴ ՀՀ ԱԳՆ, ցուցակ 2, գործ N 167, համար 02.05, 5.02.1997:

է, որպէսզի վերջինս Կովկասում կարողանա դիմագրավել թուրք-ադրբեջանական մերձեցմանը և որպէս այլընտրանք՝ միշտ ձգտի Իրանի ներգրավվածությանը տվյալ տարածաշրջանում:

- Հիշատակության արժանի է այն, որ Իրանը մեծապէս ցանկանում է համագործակցել Ռուսաստանի Դաշնության հետ, ինչը Հարավային Կովկասում ակնհայտորեն հնարավոր է միմիայն Հայաստանի միջոցով և հայկական հողում:

- Իրանին ձեռնտու է նաև Հայաստանի առկա լարվածությունը և՛ Թուրքիայի, և՛ Ադրբեջանի հետ, քանզի Հայաստանի համար նախատեսվող բեռները Վրաստանից զատ փոխադրում է Իրանի տարածքով:

- Իրանական կողմն արդեն անթաքույց խոսում է նաև աշխարհի տարբեր վայրերում բնակվող իրանահայ լոբբիի մասին, որն անհրաժեշտության դեպքում կարող է օգտակար լինել Իրանի համար:

ON THE ESTABLISHMENT OF POLITICAL RELATIONS BETWEEN ARMENIA AND IRAN

Iskandaryan Gohar

(Institute of Oriental Studies of NAS RA)

The Islamic Republic of Iran was among the first countries to recognize the independence of the Republic of Armenia in December 1991. Since the very beginning, Armenian-Iranian relations have had priority and strategic importance for Armenia. Upon the establishment of relations between Armenia and Iran, the two countries began to cultivate relations in the different development areas. In order to facilitate the trade relations, the countries decided to build a pontoon bridge on the

river Arax. In the meantime, Iran expressed its intention to play a mediation role in the Karabakh issue, but with no real effect.

Throughout the years the tensest period was probably 1994 when as a result of an Azerbaijani provocation an Iranian aircraft was shot down in Artshakh airspace. It seemed that the relations were going to be suspended, but the Armenian diplomats managed to present the real situation to Iranian authorities. The crisis was solved and moreover the relations between two neighboring countries were raised to a higher level, i.e. the countries started to be represented by Extraordinary and Plenipotentiary Ambassadors.